

УДК 940.2: 2(047): 159.9

Присяжнюк Юрій Петрович (1962 р.н.). Закінчив історичний факультет Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В.Винниченка у 1988 р. Кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін і права Черкаського інженерно-технологічного інституту, докторант, член ради Наукового товариства істориків-аграрників (м.Черкаси). Автор близько 30 публікацій, у т.ч. 2-х монографій (у співавторстві). Тема докторської дисертації – “Історія ментальності українців-землеробів на етапі творення модерністського суспільства (XIX – початок ХХ ст.)”.

“Малоросійський традиціоналізм” другої половини XIX – початку ХХ ст.: анахронізм епохи чи імператив селянського “серця”?

Висвітлена малодосліджена історичною наукою проблема консервативної сутності національного менталітету українських селян другої половини XIX – початку ХХ ст. Зроблена спроба відійти від традиційного трактування питань селянської культури, психології й одночасно показати роль їх імперативів у житті післяреформенного села.

The article investigates problem of the conservative essence of the national mentality of Ukrainian peasants of the second half of the 19th – the beginning of the 20th century is investigated. This problem was not paid much attention to by history science. The research tries to step aside from the traditional understanding of questions of peasants' culture, psychology and shows their priorities in the life of the post-reform village.

Про соціально-політичну патріархальність, генетичну склонність до застарілих, прадідівських форм та методів господарювання, культурну відсталість українського селянства в період інтенсивного становлення в Україні індустриального суспільства науковцями сказано багато, можливо, навіть надто багато. Ще й дотепер пануючі в поглядах учених-гуманітаріїв теорії прогресу (“прогресизм як квінтесенція історико-світоглядних уявлень” [1, с. 27]), здається, мали б назавжди “поховати” надію на хоч якесь альтернативне тлумачення цього вітчизняного, історично сформованого феномену. Однака черговий зигзаг долі, який українське суспільство переживає на рубежі II-III тисячоліть, а почасти знайомство з доробком західноєвропейських науковців середини – другої половини ХХ століття (насамперед французів Л. Февра, М. Блоката та англійця Т.Шаніна), не лише вкотре актуалізують доцільність його подальшого дослідження, а й дають шанс на більш об'єктивне розуміння.

У побуті пересічного українського хлібороба другої половини XIX – початку ХХ століття – “малороса” – більш обізнаний та освічений сучасник (зазвичай репрезентований сільським священиком, прикомандированим офіцером Генерального штабу

чи представником одного з перших поколінь вітчизняних етнографів) спостерігав багато чого для себе своєрідного й навіть екзотичного. Масово такого роду “відкриття”, напевне, не могли траплятися раніше: в добу кріпацтва етнонаціональна самобутність “малоросійського племені”, як об'єкт наукового аналізу, навряд чи спроможна була (в силу різних обставин) когось зацікавити, привернути чиось увагу. Хлопоманство (чи не перший дійсно “масовий” досвід такої взаємодії) – це скоріше вже атрибут нової епохи. Практика, досвід українофілів рубежу 50-60 рр. ХІХ ст., навіть незважаючи на його політико-етичний синкретизм, виявилися вдалими. Принаймні з тієї точки зору, що вже в перше переформене десятиліття інтерес до “малоросів”, їхньої самобутності переростає у справжній етнографічний бум [2, 9-9 зв.]. Безпосередньо спостерігати, фіксувати, описувати цю царину (а користуючись правом першопроходців, на свій лад оцінювати оригінальність побуту та манери соціальної поведінки мешканців українського села) стало явищем не лише досить поширеним, а й захоплюючим, у певному розумінні – модним.

Варто зазначити, що в багатьох явищах сільського побуту розглядуваного історичного періоду етнографи спроможні були помічати риси “первісної епо-

хи". Фіксуючи, а почасти й аналізуючи їх, вони перевірчно вбачали в них непереборне прагнення, такий собі вроджений інстинкт українських селян до збереження прадавніх звичаїв. Аргументом побутування зазначеного розуміння можна вважати досить популярне цитування в етнографічних працях другої половини XIX – початку ХХ століття поширеної серед сільського люду різних місцевостей тогодчасної Наддніпрянської України приказки – “Краще своє латане, ніж чуже хапане” [3, с. 110; 4, с. 347]. Разом з тим, польових дослідників “малоросійського” культурного універсуму рубежу XIX-XX століття дедалі частіше привертала увагу наступна обставина: коли натуралізація, соціальна окремість почали втрачати “будь-яку історичну доцільність”, у побуті та світогляді “малоросів” і надалі зустрічалося багато такого, що не тільки різнило їх з “сусідніми землеробськими племенами”, а й явно “застаріло”. При цьому етнографи, зазвичай, не помічали, що процеси урбанізації, суспільної універсалізації та уніфікації були пов’язані з розвитком торгівлі, промисловості в містах, у той час як українство залишалося репрезентованим майже виключно сільською, точніше хліборобською людністю (блізько 9/10 населення).

Серед багатої наукової спадщини декількох поколінь етнографів другої половини XIX – початку ХХ ст. особливий інтерес становлять ті аспекти їхніх нотаток та аналітичних матеріалів, у яких можливо розгледіти не тільки самі по собі “сюжетні лінії” змісту епохи, а й певні латентні пласти тогодчасного селянського світогляду. Йдеться про ті побутово-психологічні сторони життєдіяльності сільських мешканців, присутність яких не фіксувалися (або фіксувалися не достатньо чітко) свідомістю, причому як “просвітителів” (інтелігенції, духовництва), так і самих хліборобів. Напевне найкраще це знайшло відображення в записах польових досліджень, які стосувалися схильності українських селян до дотримання традицій (“малоросійський” традиціоналізм).

Не викликає сумніву, що в умовах інтенсифікації зростання ролі правового регулювання суспільних відносин й одночасно попри відсутність владних структур, державних установ, які б захищали народні звичаї, традиціоналізм етнонаціональної “душі” (як універсальне тяжіння даного соціуму до дотримання усталених норм життебуття), залишався актуальним і, так би мовити, “внутрішньо” потрібним селянському загалу. “Освічена” ж частина суспільства, представники тих верств населення, які за ступенем соціальної комунікабельності, економічними статками, за урізноманітненням побуту та проведенням дозвілля значно “піднялися” над “малоросійським людом”,

здебільшого продовжували дивитися на хліборобів як на “темну масу”, що “сліпо підкоряється давнині” [5, с. 6].

Таке “бачення” специфіки колективної психології, ментально-світоглядного універсуму “народу” існувало, як відомо, впродовж століть. Нерідко його можна зустріти ще й нині. Напевне, перший, хто підняв завісу над “таємницею” цього стереотипного уявлення, був Павло Чубинський. Застерігаючи колег від упереджено-спрощеного розуміння традиціоналізму “малоросійської душі”, цей корифей української етнографії у середині 60-х рр. ХІХ ст. писав: “Якщо народ тримається обрядів, що втратили свій внутрішній зміст ..., то цим ще не можна пояснити існування народних юридичних звичаїв. Вони суть не що інше, як вираз уявлень народу про справедливість; вони суть природних наслідків економічних умов та морального розвитку народу; вони цілком пояснюються через логіку та побутові умови землероба” [5, с. 6]. З цією думкою важко не погодитися. Особливо, якщо зважити, що автор цих слів особисто спілкувався з сотнями “малоросійських простолюдин” Київської, Подільської, Волинської, Полтавської та інших губерній і мав не одну нагоду переконатися: у звичаях український селянин посткріпосницької епохи дійсно продовжував визнавати їхню розуміність, корисність, втілення справедливості [6]. Зовнішня наївність (а відтак і архаїчність, анахронізм епохи) у дотриманні “застарілого” традиційного компенсувалася внутрішньою потребою, доцільністю, “правдою”.

Зрештою, традиціоналізм “малоросійської” “картини світу” виявлявся в тій послідовній упертості, з якою український хлібороб не бажав сприймати інноваційні зміни в суспільстві. Періодично стикаючись з новим та незвичним для себе явищем, він наче був приречений щораз йому дивуватися.

Цікавий епізод щодо цієї обставини, а, отже, і відповідної ознаки етнонаціонального менталітету (ментальності) типового українського сільського простолюдина, описав у 1875 році невідомий дописувач (юрист за професією) “Киевлянина”. Суть справи торкалася “морально узгодженої” звички селян-автохтонів Київської губернії давати хабарі волосьним та повітовим чиновникам і в такий спосіб уможливлювати затримку або звільнення від військової повинності. Доречно зазначити, що в середині 70-х рр. ХІХ ст. військова реформа в регіонах Російської імперії тільки-но розпочалася й “звинувачувати” в побутуванні подібної “оказії” виключно урядовців підстав немає. До того ж отримати таким чином “білій” чи “червоний” квиток для меш-

канців згадуваного в газетній статті українського села не вважалося чимось неприємним. Але ось ситуація радикально змінюється. Під загрозою судового покарання повітові “доброчесливці” “несподівано” змушені відмовитися від такого роду співпраці. Як невдовзі з’ясовується, у безвихіді насамперед поставлені хлібороби, причому несподіваними для них виявилися не стільки соціально-правові, скільки психологочні наслідки такого перебігу подій. Дещо здивований адвокат, який описує цю подію, назначає: “Селяни наші все ще на диво недосвідчені ... Голова селянина ніяк не може змиритися з думкою, що як же це так: недавно ще було можна, а тепер не можна! Люди начебто ті ж: громада, жиди, писарі – все залишилося по-старому, – а відкупитися не можна!” [7]. (В аналогічних ситуаціях хлібороби, ідучи протиправним шляхом, ладні були заплатити адвокату навіть 50% суми позову, аби тільки добитися позитивного для себе рішення).

Прихильність до традиційного, як настійна й фактично незмінна протягом другої половини XIX – початку ХХ століття вимога власного “серця”, мала для українського селянина далекосяжні наслідки. Персональний досвід “зіткнення” з ринковою стихією майже не супроводжувався адекватними змінами глибинних першооснов його психології, ментальних імперативів, здебільшого “не наштовхував” думки хлібороба на необхідність покращувати та удосконалювати “внутрішні” механізми особистості капіталістичної трансформації. Саме тому практична користь від дешевого кредиту, страхування, виробничих асоціацій, яка, здавалося б, у перші пореформені десятиліття вже для всіх була зрозумілою, для хліборобського загалу продовжувала залишатися “за сіном замками” [8, 11]. І такий стан здебільшого зберігався аж до революційних подій 1917 року.

Інноваційне (ринкове) прийдешнє неймовірно важко завойовувало собі місце в душі абсолютної більшості “малоросійського племені”. Прикладів для такої констатації достатньо. Часто в українському селі траплялися випадки, коли поміщик або купець вкладав у спільну з селянами справу (будівництво приміщення сільської школи тощо) значні кошти, а “громада все-таки чухала потилицю...,” (хлібороби – Ю.П.) вступали в товариство якось без бажання і в малій кількості” [9]. Тож не дивно, що багато перспективних проектів, створених в умовах і з урахуванням можливостей посткріпосницької еволюції суспільства, залишилися сільськими мешканцями нереалізовані ваниями [10, с. 23-34].

Безперечно, життя вносило свої корективи в імпе-

ративи колективної ментальності сільських простолюдинів. Проте, як засвідчує порівняльний аналіз досліджуваного феномену перших пореформенних десятиліть та початку ХХ століття, очікувані зміни були однобічними і, певною мірою, своєрідними.

Досить наглядно це простежується в трансформації ставлення українських хліборобів до запровадженої державою системи страхування. У 60-70 рр. XIX ст. “про страхування посівів, покращення сільськогосподарських знарядь (з селянами – Ю.П.) і говорити було нічого” [9]. Зазвичай, у випадку виникнення подібних прецедентів, мешканці українських сіл схильні були дотримуватися позиції сторонніх глядачів. Ось типовий випадок. На слова переходжого, що селяни “начебто бажають запровадити в себе страхування”, у відповідь звучить: “Був тут один чоловік, теревенів казна-що, але ми так і не зрозуміли, в чому справа” [9].

Децио інший стан справ застаемо згодом. Зусилля державних чиновників, земських діячів не пройшли даремно і, як наслідок, на рубежі XIX-XX століття українське селянство більш-менш масово втягнуто в процес страхування. Мало того, архівні джерела періоду столипінської аграрної реформи фіксують щорічне зростання випадків добровільного страхування сільськими мешканцями майна, житла, господарських приміщень [11, 19]. (Подібні тенденції спостерігалися в ставленні хліборобів до освіти, лікарської допомоги, кредитних операцій, кооперативного руху).

Окреслена кореляція не означала суттєвої еволюції глибинних, ключових “акцентів” “малоросійської” душі. Традиціоналізм ментальності скоріше пристосовувався до інновацій, але радикально не руйнувався; революційного переродження цієї сфери селянського “космосу” фактично не відбувалося. Пересічний “малорос” ніби й надалі продовжував перебувати в режимі пасивного очікування потенційних нововведень, а не “йшов їм назустріч”. При цьому, як зазначалося вище, “зустрічати” їх щораз приходилося зі значною часткою несподіванки. “Душевної” потреби, психологічного “запиту” на спричинені ринковою трансформацією суспільства інновацій в пересічного “малороса” до початку ХХ століття загалом так і не сформувалися.

Для українських селян посткріпосницької епохи будь-які зміни в суспільно-політичному житті зазвичай асоціювалися з чиєюсь волею, бажанням, дією. А оскільки інновації в пореформене українське село здебільшого привносили представники інших верств населення, які до того ж відзначалися більш привілейованим та заможним статусом (“пани”), то імпера-

тивність традиціоналізму досить рельєфно простежується в контактах хліборобів з місцевими чиновниками (“безпосередніми реформаторами”).

Перше, що привертає увагу в характері, манерах їхнього спілкування, – це ментальний стереотип недовіри селян до всіх “доброзичливців” – людей у “білих комірцях”. Першопричина цієї підозри значно глибше, ніж може здатися попервах. Урядовці, революціонери, народні просвітителі, констатуючи “непохитну традиційну мудрість” типового представника “малоросійського племені”, часто-густо вважали його за такого собі найвного простака. Більшість з них були переконані, що цю “малу дитину” [11, 63 зв.] можна навчити, розвинути, перевихувати. Коли ж чергова спроба “порозумітися” з селянством закінчувалася конфузом, це не бентежило, хоча загальне розуміння хліборобської душі змінювалося мало. Здавалося, що цей не позбавлений гумору та звиклий притакувати мужик загалом тямущий і рано чи пізно зрозуміє суть справи. “Реформатору”, “просвітителю” було навіть не в примітку, що за цією зовні меланхолічною, у спілкуванні зазвичай по-нуорою (або навпаки – усмішкуватою) постаттю маскується багато в чому самобутня й водночас цілісна ментально-світоглядна натура.

Відчуваючи, а ще більше демонструючи в безпосередньому (діловому) контакті з “панством” свою меншовартість, селянин у душі нерідко просто знущався над ним. У таких випадках “просвітителя” не рятувала ні освіченість, ні краща поінформованість. Вони або недооцінювалися, ігнорувалися хліборобським “серцем” у принципі, або цілком свідомо й осмислено “списувалося на рахунок “чаклунства” [9]. Ось де демонологія зберігала справжню силу, була для українського селянина такою ж (а можливо й більш значущою) реальністю як і ті вартості, що привносила в життя нова епоха.

Своєрідне історичне випробування схильності хліборобів до традиціоналізму відбувалося за умови збереження внутрішньої цілісності їхньої етнонаціональної ментальності, “малоросійської” душі. Ця обставина по-своєму і спрощувала, і водночас ускладнювала сприйняття більш освіченим сучасником даного феномену.

У роки столипінської реформи на сторінках “агарної” періодичної преси продовжують з’являтися повідомлення про “темноту” та “старосвітські зви чаї” українських хліборобів. Так, В.Коваль, торкаючись проблеми побутування в українському селі толоки, у січні 1911 року писав: “Хоч і мало землі в наших селян, але й на тій не вміють вони працювати та

порядкувати. Ну на що, наприклад, нашим селянам зберігати толоку? Пасовисько на толоці таке, що тільки мучиться скотина...” [12, с. 11]. І такі сюжети в рубриках про селянське життя переважають. А це засвідчує факт збереження загадковості “малоросійської душі” для абсолютної більшості “освічених” “просвітителів” та “реформаторів” почата

к

у

XX століття.

У цьому одноголосії своєрідним контрастом прозвучали слова незмінного члена Ковельської повітової землевпорядної комісії (березень 1910 р.). Звинувачений в отриманні хабара, цей представник численного дрібного чиновництва, якому випала історична місія на місцях проводити столипінську аграрну реформу, здається, вдався до “останнього аргументу”. “Щиро сердно” виправдовуючи своє рішення, він констатує: “Хто хоч скільки знайомий з психологією тутешніх (поселян – Ю.П.), той чудово розуміє, що примусити насильно 86 селян (мешканців села Палашів на Волині – Ю.П.) залишити насиженні гнізда, змінити звичний спосіб господарства, відмовитися від спільнної толоки, спільніх вигонів і перейти на хутори не можливо” [13, с. 73].

Як бачимо, на рубежі XIX-XX століть глибоких знань про “внутрішню логіку” соціальної поведінки українських селян у представників громадсько-політичних та наукових кіл не було. Відтак синкретизмом позначалися не тільки уявлення хліборобів про сутність, атрибути, цінності нової епохи, а й розуміння “білими комірцями” цих уявлень.

Отже, проблема схильності українських селян другої половини XIX – початку XX ст. до традиційного сприйняття дійсності далеко не надумана. Вона була поставлена самим життям, самою історією і потребує адекватного реалізму та оцінки.

Для хліборобів посткріпосницької епохи традиціоналізм – це передовсім об’єктивна потреба “душі”, яка тією чи іншою мірою зумовлена всім комплексом, усіма складниками їхнього тогочасного укладу. Він же, як відомо, не зазнав радикальних змін у перетворенні десятиліття. У своїй “картині світу” пересічний селянин зберігав прадідівські економічні, соціальні та психологічні першооснови аж до революційних потрясінь 1917 року. Внаслідок окресленої самобутності імперативність дотримання традицій зберігалася в хліборобській ментальності попри всі наслідки її епохальної алогічності: економічну неефективність, соціальне ізгойство, культурне аборигенство.

Такий стан речей спричиняв існування суперечливого тенденції в пореформеній трансформації українського селянського соціуму. Не “вписуючись” вимогами, прагненнями свого “серця” в епохальні сюжети тогочасного суспільного розвитку, хліборобський загал в етнічному контексті продовжував ре-презентувати, фактично уособлювати націю. Для “реформаторів” та “просвітителів” також, як з'ясувалося, не готових до “внутрішнього” (ментального)

новлення, тобто не спроможних адекватно осмислити даний прецедент, автохтонне землеробське населення України залишалося малозрозумілим. Тож не дивно, що їхня реакція на константи психологічної самобутності українських хліборобів була різною, однак здебільшого не тотожною сутності цього феномену: бажання роз'яснити, допомогти чергувалося з байдужістю, розчаруванням, а то й неприхованим глузуванням, зневагою.

Література

1. Современные концепции аграрного развития // Отечественные записки. – 1993. – № 2.
2. Фонд рукописів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського, ф. 3-2, спр. 116.
3. Россия. Полное географическое описание нашего отечества / Под ред. В.П.Семенова. – Т. VII. Малороссия. – СПб., 1903. – 520 с.
4. Словарик української мови / Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: У чотирьох томах. – Т. II. З – Н / НАН України. – К., 1996. – 588 с.
5. Чубинский П.П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии // Записки ИРГО по отделению Этнографии. – Т. II. – СПб., 1868. – 41 с.
6. Фонд рукописів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського, ф. 15-2, спр. 137 в.
7. Из мировой судебной практики // Киевлянин. – 1875. – 8 мая.
8. Державний архів Житомирської області, ф. 183, оп. 1, спр. 835.
9. Сельско-хозяйственные выставки в сёлах // Киевлянин. – 1875. – 20, 22 мая.
10. Присяжнюк Ю.П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX – початок ХХ ст.) // Укр. істор. журн. – 1999. – № 3.
11. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф. 304, оп. 1, спр. 1559.
12. Коваль В. Про селянське хазяйство. Наши толоки // Село. – 1911. – № 1.
13. ДАХО, ф. 226, оп. 1, спр. 92.

Стаття надійшла до редколегії 16.01.2001